

Noter

Guds huse på landet – Per Kristian Madsen

Guds hus: ”...jeg kan gå ind i dit hus af din store nåde og vendt mod dit hellige tempel bøje mig i din frygt.”, Salmernes bog, 6,8.

Side 2

Widukind III.65. Her fabuleres over Widukinds Sakserkrønike, oversat Jacobsen 1910. Widukind skrev faktisk om Harald Blåtand, at han var hurtigere til at tænke end til at tale, og det var ment som en ros. At der, som vist på de gyldne plader fra Tamdrup Kirke, var tale om en glødende handske, er udtryk for en senere udvidelse af legenden, DK, Tamdrup, Århus amt, 5128, m. henv.

Michael Gelting 2010 har peget på 963 som det mest sandsynlige år for Haralds proklamation om kristningen af danerne.

Roesdahl 2000 foreslog, at stenen med dens vandrette tekstlinier kan ses som inspireret af datidens illuminerede manuskripter, nærmest som en bog i sten. Imer 2016, 172-179; 2018, 2-12. Jf. Pentz 2022.

Side 3

Skovgaard-Petersen 1981, 27f., 34-39.

Søvsø 2020, 185-200.

Side 4

Torshammeren og støbeformen fra Hedeby kan ses i Hedebymuseet uden for Slesvig. Formen med de tre støbehuller er på Nationalmuseet.

Moesgaard 2015, 101-105.

Gelting 2010.

Pedersen & Madsen 2017. I 2008 igangsattes Nationalmuseets Jellingprojekt med støtte af Bikubenfonden. Se: jelling.natmus.dk

Side 5

Roesdahl & Sindbæk 2014, 435-464, 439.

Roesdahl & Sindbæk 2014, 442; Pedersen & Madsen 2017; Bertelsen & Madsen 2023 (i trykken).

Side 6

Pedersen og Madsen 2017, 653f.

Lund 1998.

Wienberg 1993, 150 om stormandens mulighed for at lede kulten i sin hal.

Pedersen m.fl. (red.) 2023 (i tryk).

Krogh 1982; 1993; Krogh & Leth-Larsen 2007 med tilhørende dendrokronologiske dateringer, jf. den senere diskussion, hvortil der henvises i Pedersen m.fl. (red.) 2023 (i tryk). Allerede den første, som foretog udgravninger i Jelling Kirke, Ejnar Dyggve, var inde på ideen om en sådan overførsel, en translatio, til kirken, Dyggve 1954; 1955.

DK, Jelling; Bertelsen 2023a.

(Side 7)

Side 8

Jørgensen 2013; Holst m.fl. 2018. I Nationalmuseets Arbejdsmark 1940-2020, 2020, er der s. 194 en rekonstruktionstegning af Tissøgården med tilhørende, muligt kulthus.

Uppåkra, se: Uppåkrastudier 1-13, 1998-2021, via uppakra.lu.se/publikationer/uppakrastudier-1

Vedr. Hvideslægtens hedenske ophav, se Sorø Klosters gavebog, DD/DRB 1197-1201, nr. 225.

Mag.art. Svend Clausen har venligst oplyst om disse forhold på baggrund af sine kommende artikler om Sorø Klosters tidlige historie, m. henv. Om den såkaldte Hvideslægt, se Kræmmer 1999.

Side 9

Absalons testamente, DD/DRB 1201, nr. 32.

Arup 1926, 148ff; Olsen 1966 med oversigt over ældre forskning.

Om Lejre: Thietmar af Merseburg (975-1018); Uppsala: Adam, ed. Schindler, ovs. Henrichsen 4, XXVI-XXVIII, 274-277

Dyggve 1954; 1955.

Side 10

Olaf Olsens disputats 1966 fulgtes op af en diskussion med Hans-Emil Lidén, se Lidén 1969, jf.

Engberg 2018, 28ff. Bertelsen & Madsen 2023, 264. Olaf Olsen var selv medinitiativtager til den

udløber af Nationalmuseets Tissøprojekt, som under navnet ”Førkristne kultpladser” med støtte fra A.P. Møller Fonden og fra 2010 tog sig på at udforske de arkæologiske spor af religion og tro på overgangen mellem vikingetid og middelalder, jf. Pedersen & Madsen i tryk om Jelling-udgraveren Ejnar Dyggves inspiration fra sit virke i Middelhavsområdet.

Side 11

Møller & Olsen 1961 er den grundlæggende oversigtspublikation om kirkeudgravningernes resultater, som vel at mærke i høj grad skyldtes kortvarige nødudgravninger i forbindelse med igangværende bygningsarbejder i kirken, jf. Thaastrup-Leth 2004

Begrebet ”den vandrende landsby” opstod ikke mindst ved Steen Hvass’ udgravninger i Vorbasse, jf. Hansen & Ethelberg 2023.

Madsen 1990 om gravskik.

Side 12

DD/DRB 1085, 21. maj, nr. 21, 1102-1104, nr. 28 og 1103-1105, nr. 29. Vilkårene for mission på et endnu senere tidspunkt, i 1220-erne, se Jensen, H.S. 2019, om korstoget mod det hedenske Letland, herunder, s. 163, ødelæggelse af de hedenske helligsteder som udtryk for erobring af landskabet.

(Side 13)

Side 14

Adam af Bremen, ovs. C.L. Henrichsen, 251f.

Thaastrup-Leth 2004. I Oksby ved vest for Esbjerg blev der i 1891 nedrevet en kirke af bindingsværk og med stråtag, der må være opført i 1400- eller 1500-tallet, DK, Ribe amt, 1388. I øvrigt mener arkæologer nærmest altid noget med vikingetid og tidlig middelalder, når de taler om trækirker, jf. Roesdahl 2004. Denne opfattelse er næppe rigtig, jf. Bertelsen & Madsen 2023.

Side 15

Krogh og Voss 1961.

Såvel Hørningplanken, en vinduesramme fra Framlev samt planken fra Humtrup omtales af Arup 1926, 149. Humtrup: Kröll 1999, jf. Bertelsen & Madsen 2023, 260f.

Genanvendte planker i bl.a. Snoldelev, hvor der er påvist spor af trækirke, Møller & Olsen 1961; Klim: Skov 1979; Norra Åsum: Melin 2022b, 6, med dendrokronologisk datering af stolpen.

Side 16

Jeppesen m.fl. 1996; Jeppesen 2004, jf. Hyldgaard 2016 samt Andersen & Mikkelsen 2016 (red.) Ahrens 1982; 34ff.; 2001, 34ff.

Øst – vest hvad kirker og grave angår er næppe foreskrevet nogetsteds, jf. Jensenius 1997, hvor den omtalte regel for kirkeindvielser i §32, s. 90, argumenterer for, at øst er det ædleste, grundlæggende fordi Paradis lå i øst.

Holst, S. & Henriksen, P.S. 2015.

Nørlund 1926. Samtlige gyldne altre fra det middelalderlige Danmark er under nyundersøgelse i Nationalmuseets forskningsprojekt VHE – Visions of Heaven and Earth med henblik på publicering i 2024.

Thaastrup-Leth 2004; Bertelsen & Madsen 2023.

Moltke 1976, 197. Stenen er fundet i 1700-tallet i et stengærde i Södergatan i Lund og blev i 1829 skænket til Sjællands lærde biskop Friederich Münter, en af Nationalmuseets fædre, Imer 2016, 193.

Side 17

Møller & Olsen 1961, 36. Grave med en skæv orientering i forhold til en yngre stenkirkes længderetning kan stamme fra en ældre kirke/kirkegård. Men ved udgravningen af teglkirken i Mårup var det omvendt tydeligt, at en del grave, der faktisk hørte til denne, ikke lå parallelt med kirkens langmure, Rensbro m.fl. 2016, 138. Tirup: Kieffer-Olsen 2018.

Dengsø 2019; jf. Gansum 2008.

Wienberg 1993, 147ff refererer diskussionen om kirkernes bygherrer.

Side 18

DK, Bjernede.

Nørlund 1927.

Melin 2022a; 2022b. Kirken må være rejst mellem 1178, hvor Absalon blev ærkebiskop, og 1215, Esbern Mules dødsår. Det klinger fint sammen med den dendrokronologiske datering af egetømmer

fra korets tagværk. Det er fældet i vinteren 1184-85. Om runestenen: Moltke 1976, 332; Imer 2016, 331f. Stenen står i dag inde i våbenhuset.

Odinkar blev sammen med to andre tidlige bisper fundet værdig til at blive flyttet fra sin oprindelige grav og ind i en særlig, muret grav i Ribe Domkirke, DK, Ribe amt, nichegraven, 526f.

Mackeprang 1948, 54f.

DK, Ribe amt, 160f vedr. biskop Thure, som faldt i slaget ved Fodevig 1137, og som iflg. Ribe Bispekrønike var den første til at rejse en kvaderstenskirke i Ribe, s. 242ff om kirkens samlede bygningshistorie og datering.

Gjellerup: Bonde & Madsen 2016 med henvisninger vedr. kirkens tagværk.

Side 19

Bertolt Brecht: Fragen eines lesenden Arbeiters: "Wer baute das siebentorige Theben?....." Jf.

Skyum-Nielsen 1971 i hans forord s. XI.

Gjøl (og Volsted): Mackeprang 1948, 214f.

DK, Holtug. Moltke 1976, 346. Martin A. Hansen har ladet sig inspirere af indskriften i sit værk "Orm og Tyr" fra 1952 (om Tirad s. 281ff), hvor man kan mærke forfatterens kendskab til den nye kirkearkæologiske resultater.

Glade vi til kirke gå: Grundtvigs gendigtning af middelaldervise fra 1300-tallet: Et barn er født i Betlehem, vers 7.

Om klokker: Uldall 1906.

Side 20

Moltke 1976, 348f, hvor Thorsten tilmed udnævnes til murer. Hensigten med at skrive både her og i andre kirker har uden tvivl været at bringe sig selv ind i det hellige kirkerum, se Imer2018, 83f.

DD/DRB 1201, nr. 32.

St. Albani: Haase 2022, 21-23.

Theophilus, jf. Velle 1984.

Hedeby-klokken kan ses i Hedebymuseumet.

Side 21

KHLNM, art. Klocka , Klockdop.

Om klokkekonfiskationer: Uldall 1906, IXff. Ikke alle de indkradsede klokker blev smeltet om, for af deres indskrifter fremgår, at de i stedet kom i brug i andre kirker.

Helgener på vandring: Madsen & Arneborg 2019.

Side 22

1131, 11. januar: Necrologium Lundense, 51. Ophobningen af relikvier fortsatte middelalderen ud, og deres opbevaring og fremvisning udgør rødderne til renæssancens fyrstelige Wunderkamre og nyere tids museer, se Madsen & Arneborg 2019.

VitaeSanc - DHL rummer de danske helgeners legender. Om karakteren af periodens Danmarkshistorie, Fenger 1993.

Sven Aggesen, 18, 139: in suos....., jf. Kjær 2023.

Da samarbejdet revnede, fulgte efter drabet i 1250 på Erik Plovpenning, Valdemar den Stores barnebarn, helt andre tider, se Hebøll-Holm 2022.

Side 23

DD/DRB, Abbed Vilhelms Breve, II,14.

KHLNM, art. Sogn og Tiend; Kieffer-Olsen 2018, 19ff. I udlandet delte man sine steder tienden med fire, så der også blev en del til de fattige, men så vidt gik de ikke i Danmark.

Side 24

KHLNM, art. Sakrament. Ærkebiskop Anders Sunesen skrev et nu tabt læredigt om de syv sakramenter.

Lassen 1980.

Madsen 1990; Kieffer-Olsen 1990, 1993.

Engberg & Kieffer-Olsen 1992.

Heller ikke de svære mure omkring nogle kirkegårde på Århus-kanten, især Malling, se Schultz 1945, og Odder, kan opfattes som borgagtige, DK, Malling – Odder.

Side 25

KHLNM, art. Kirkerist.

Løffler 1889; jf. for senmiddelalderen og renæssancen Jensen, C.A. 1951 og 1953. Danmarks Kirker medtager alle middelalderlige gravsten i og ved kirkerne.

Schmidt 1970. Madsen 1990.

Valdemar havde en ældre søster ved navn Kirsten (født ca. 1118), der blev gift med den norske konge, som forskød hende. Hun kom til Danmark og er sidste gang nævnt i 1141 og kan ikke have haft med Buris Henriksen (ca. 1130 - ca. 1167) at gøre. Buris var en af de kongeætlinge, der kom i opposition til Valdemar. Da denne var på hyldestrejse til kejseren i 1162, skulle Buris med, for, som Saxo senere skrev, 14. bog, kap. 28,5, s. 302f., at undgå, at han gjorde oprør derhjemme, jf. Madsen 2022. Siden gik det helt galt, og Buris røg i kongens fangenskab på borgen Søborg, hvor han menes at være død i ca. 1167. Af sine ejendomme havde han i 1163 grundlagt cistercienserklostret Tvis ved Holstebro, Kjær 2022, 138ff. Ved Vestervig minder en række fint huggede indskrifter på latinske vers på flere gravsten om et lærd miljø blandt klosterets mænd, DK, Vestervig.

Durandus – 7. bog, 39, s. 122 om, at liget skal lægges øst-vest og med hovedet i vest. Durandus (ca. 1237-1296), fransk biskop og ærkebiskop af Mende, liturgisk forfatter, som sammenskrev hele den ældre tradition, KHLNM, art. Rationale, uden at der er tale om regler.

Kieffer-Olsen 1990 og 1993 om udviklingen i gravens form, armstillinger osv.

Madsen 1990 om lundensiske kannikkers valg af gravsted, med henvisning til deres testamenter.

Side 26

Uldall 1950.

KHLNM, art. Løve. Løverne uddøde i Grækenland allerede før Kristi fødsel. Men vikinger på rejse og i tjeneste hos den byzantinske kejser i Konstantinopel (nu Istanbul) har kendt dem, også i form af afbildninger fra antikken. F.eks. den store marmorløve foran Arsenalet i Venezia, som kommer fra Piræus i Grækenland, og som en nordbo engang i 1000-tallet ridsede en lang, nu ulæselig runeindskrift ind i. Hertil kom afbildninger i manuskripter, eller på f.eks. udskårne ædelsten, såkaldte gemmer, som vist endnu ikke er fundet med løver på i Norden. Endelig var der muligheden for at opleve løver i fangenskab i fyrsters bestiarier rundt om i Europa.

Profeten Daniel overlevede at blive kastet i kulan med løver – et sindbillede på Kristi gerning og nedfart til Dødsriget, Daniels bog, 6, 17ff. Apostlen Peter skrev: ”Jeres modstander, Djævelen, går omkring som en brølende løve og søger, hvem han kan opsluge”, Peters 1. brev, 2, 6-8.

¹ Døbefonte med løver, Mackeprang 1941, kort s. 147 og 205. Portaler med løver, i alt ca. 100 stk., Mackeprang 1948, 219ff. Bach-Nielsen 2011; Berggren 2018; Berggren & Landen (red.) 2018. Et entydigt svar på fortolkningen af løverne findes næppe, Mackeprang 1941, 232f. Løvefar, som ånder på sine tre dødfødte unger, er malet på væggen i Højby Kirke, DK, Højby. Løvernes hyppige

brug på stormænds og fyrsters segl og våbenskjolde understreger dog storhed og styrke. Det må også fremgå af de støbte løvehoveder af bronze med en ring i flaben, der findes på kirkedøre, f.eks. Ribe Domkirkes Kathoveddør og i Orø Kirke, DK, Ribe Domkirke - Orø. Endelig er der de eksklusive, løveformede, støbte bordkander med vand til håndvask, de såkaldte akvamaniler, og med tilhørende vaskefade, som var til brug på stormænds og fyrsters borde, men som derfra vandrede over i kirkerne til præsters brug. Nationalmuseet har en betydelig samling af akvamaniler fra danske kirker, hvor der i dag kun findes én eneste.

Import af gotlandske fonte, fortrinsvis Sjælland, Lolland og Falster, Mackeprang 1941, kort s. 368, jf. Nyborg 2017; Meyer 2017 om mulig import af granitsten til fonte.

Side 27

Ingesman 2010, 24f. Asylretten gjaldt dog ikke kættere samt åbenbare røvere.

Gjellerup: Mackeprang 1941, 136.

Kathoveddøren: Madsen 2000 med henvisninger.

KHLNM, art. Celibat – Oäkta barn.

(Side 28)

Side 29

KHLNM, art. Kirkeværger. Sinding: Nyborg 1979, 48ff. Kieffer-Olsen 2018, 51.

Nørlund 1935; Christiansen 1954; Nyborg 1979, 52. Dateringen af de to relieffer i Sønder Kirkeby er vanskelig, men som anført af DK, Sdr. Kirkeby, Maribo Amt, 1381, kunne bogstavtyperne pege i retning af 1100-årenes slutning. Reliefferne er i dag på Nationalmuseet. Det vides ikke, hvor de sad på kirken, og om de hører til dennes anlægsfase. Eller evt. viser tilbage til en stifterslægts tidligere aktiviteter, jf. Bjernede og Fjenneslev. Ifølge referat af et brev til paven fra ca. 1198 forklarede Absalon paven, at man i Danmark bruger at skøde jord ved at tage en lille klump af den i hånden og lægge den på kirkens alter i alterdugen, eller indsvøbt i et klæde, DD/DRB 1198, nr. 238.

KHLNM, art. Predikan; Riising 1969 slår side 1 fast, at der blev prædikeret, og det på tilhørernes eget sprog.

Vedr. prædiken på folks eget sprog skal nævnes bibeloversættelser, som kom i stort tal, allerede i 1100-årene forelå hele Bibelen på fransk, KHLNM, art. Bibelöversättning.

Gottschalks vision ”Visio Godeschalci” fra 1189 blev det følgende år nedskrevet af en af korherreerne fra Neumünster, udgivet på latin og med tysk oversættelse af Assmann, E. 1979, jf. Repertorium ”Geschichtsquellen des deutschen Mittelalters, Bayrische Akademie der Wissenschaften, via www.geschichtsquellen.de/repOpus_04534.html

Side 30

Grundlaget for fastlæggelsen af sakramentslæren i 1215, herunder ikke mindst nadveropfattelsen, var teologen og Pariserbiskoppen Petrus Lombardus (ca. 1100-1160) værk ”De fire Sentensbøger” fra 1150-erne. Sentenserne udgjorde grundlaget for kirkens trosopfattelse frem til middelalderens slutning, og bl.a. Luther underviste i dem. Petrus behandler sakramenterne i sin fjerde bog, KHLNM , art. Sakrament; Finn 2008.

1222 – det skal måske snarere være 1223, se Jakobsen 2022. 1232: franciskanere i Ribe, Dk, Ribe amt, 846 m. henv.

Side 31

Kieffer-Olsen 2018, 145ff, 151.

Jacobsen 1986, 146ff. Christensen 1990; Wienberg 1993, 71ff; Kieffer-Olsen 2018, 85ff, 151, jf.Grinder-Hansen 2009.

Mackeprang 1944, 9, opgiver tallet som ”ca. 1630 Kirker, der er ældre end Reformationen, og af dem rækker atter over 1500 tilbage til Valdemarernes Dage eller endnu ældre Tider.” Sammesteds s. 17 oplyses, at ca. 93 procent af landsbykirkerne er romanske. Jacobsen 1986, 146-149 opgiver kun 1.515 romanske kirker, og sådan er det også vist på Henrik Jacobsens efterladte kort (nu i forfatterens eje). Men han fandt selv endnu en romansk kirke under tykke pudslag, altså i alt 1.516. Måske skulle man køre landet rundt og få talt endeligt op.... Fenger 1989, 230 maner til besindelse om omfanget af kirkebyggeriet, som hverken var alles hovederhverv, eller androg mere end 15 romanske landsbykirker pr. år i gennemsnit fra ca. 1050 til 1250.

Kieffer-Olsen 2018, 151f.

KHLNM, art. Folketal. Hybel og Poulsen 2007.

KHLNM, art. Invigningskors – de korstegn, der ved indvielsen blev malet indvendig på kirkens vægge, jf.Jensenius 1997.

En sådan bære, som to mænd bar på deres skuldre og med kirkens ligeledes bevarede helgenskrin på, er bevaret i Hedalens Kirke i Norge. Båren er 180 cm lang og har på oversiden lister, der passer ind i bunden på relikvieskrinet. Professor Lena Liepe, Växjö, har venligst henvist dertil, jf. Liepe 2020, 51.

Side 32

DK, Tamdrup – Starup – Brøns.

DK – Vamdrup – Ubby - Lodbjerg - Olstrup. Den allermindste kirke i Danmark skulle ifølge DK være den på Venø, som er opført efter Reformationen. Den måler udvendig ca. 12 x 6,3 meter og dækker i alt ca. 75 kvadratmeter DK, Ringkøbing amt, 1219f. Men dens mure er tykke og afgrænser et kirkerum på kun 38 kvadratmeter.

Poul Nørlund: ”Der findes ikke to kirker, hvis grundplaner blot nogenledes dækker hinanden, til trods for, at så mange ligger indenfor samme størrelsesorden og består af de samme dele”, i DK, Sorø Amt, 2, Kunsthistorisk Oversigt, 1202f. Jf. noter til side 16.

Apsider: Wienberg 1997.

Side 33

Mackeprang 1944, 17.

Wienberg 2014, 209, 213 angiver i alt 19 rundkirker for hele det middelalderlige Danmark. I det nuværende Danmark var der 12 incl. den ottekantede Store Heddinge, eller måske 13, hvis man tæller apsis og kor på Østerlars Kirke, som begge er runde, med som en ældre bygning (DK, Østerlars). I dag er der fire bornholmske rundkirker, DK – Østerlars – Nylars - Olsker – Nyker. Øvrige rundkirker, mere eller mindre bevarede eller kun kendt fra udgravninger: DK, Bjernede – Pedersborg – Hørve - Søborg? – Himlingøje – Allehelgens i Roskilde – samt Horne på Fyn og Thorsager på Djursland - og St. Michael i byen Slesvig, jf. Smidt 1934, 275.

DK, Østerlars, Bornholms amt, 393f; jf. Smidt 1935, 69.

Side 34

Tårne: DK, Bornholms amt, 186 (St. Knuds Kirke), 235 (Vester-Marie Kirke), 369 (Rø Kirke), 495f (St. Ibs Kirke), 515ff. (St. Bodils Kirke).

DK, Aa Kirke. Et forsøg i 2019 på dendrokronologisk datering af tømmer i korets østre taggavl fra den formentlig oprindelige tagkonstruktion over apsis gav intet resultat.

Side 35

Oprindelig linje fra U.P. Overbys slagsang fra 1871: Snart dages det, brødre, det lysner i øst, også kaldet Socialisternes March, hvis sidste vers bestemt også var antikirkeligt, selv om det religiøst farvede sprog- og billedbrugen snarere svarer til f.eks. Indre Missions. Højskolesangbogen, 19. udg., nr. 535.

Møller 1961.

DK, Gunderslev – Skelby - Hellerup: TrapDK5, Svendborg amt, 920f (J. Steenberg), Biskop Jacob Madsen nævner i 1589, at der er en skøn, sort marmorsten af såkaldt lydisk sten på alteret, hele ca. 22 cm tyk, Jacob Madsen, 111, jf. 87. DK Trans – Hviding - Herredskirke.

DK, Avnsø - Avnede.

Side 36

Kirken, der bærer navnet Frydendal, ligger ganske tæt på Torbenfeldt, DK, Frydendal.

Forholdet mellem slaver og daner: Jensen, A.-E. 2022. Vdr. kyst og kirker, f.eks. DK, Sorø Amt, Kunsthistorisk Oversigt, 1210. Fenger 1989, 159, 234f, jf. 103ff om kirkebyggeriet. Stednavne som f.eks. Korselitze og Kramnitse, men også Vindebode i Roskilde er af slavisk oprindelse eller indikerer vendisk tilstedeværelse. Hertil kommer, at der herskede et udtalt fællespræg i datidens keramik det meste af vejen rundt om Østersøen, inklusive Skåne, Sjælland, Lolland, Falster og Fyn, i tiden op til omkring 1200. Østersøkeramik: Liebgott 1978, 10ff.

Som formodet af Chr. Axel Jensen kan trækirker i området have været både større og stået længere, i DK, Præstø Amt, Kunsthistorisk Oversigt, 1048.

DK, Kappel; Kieffer-Olsen 2018; Nyborg 2019.

Side 37

Øm Klosters Krønike, ovs. af J. Olrik, Aarhus 1912, jf. Brahde 1979. Kaj Madsen 2018 har givet en grundig fremstilling af måleenheder, målegrej og proportioner.

DK, Sorø Amt, Kunsthistorisk Oversigt, Kirkernes Maal, s. 1202ff og vedr. den romerske fod med henv. til Trelleborg (Nørlund 1948), se også DK, Maribo Amt, Kunsthistorisk Oversigt, Metrologi s. 1499ff., jf. KHLNM, art Proportionssystem, som er vel værd at overveje.

Fenger 1989, 230ff. Nielsen H. 2012, 2013 20ff.

DK, Torstrup, jf. Madsen m.fl. 2021.

Roesdahl og Græbe 1977. Hertil kommer, at specielle forhold kan vidne om en helt anden bygningshistorie end antaget, se Hansen & Sørensen 1990 og Bertelsen 2023a; 2023e, med henv.

Side 38

Om tidlige, muligvis engelske træk i arkitekturen: Olsen 1960; jf. 1980, jf. Krins 1968 om Veng Kirke; Cinthio 1997.

Kalk fra brud ved Mariager Fjord er påvist i Danevirkemuren, se Poulsen, N.J. 1979.

Kalkbrænding i vikingetiden, Holst & Henriksen 2015. Det kemiske kredsløb kan skildres i den såkaldte Kalkcirkel, se Krongaard Kristensen og Velle 2004, 217f.

DK, Skanderup.

Holst, J.Kr. 1999, 49f.

Møller 1961.

Bertelsen 2009.

Side 39

Krogh 1960. Blandt fundene fra Øm Kloster er der et fint udvalg af bl.a. murerværktøj, Kristensen, H.K. 2020, 275f.

Byggeregnskaber fra dansk middelalder savnes desværre. Nærved er regnskabet fra 1547-1553, som vedrører skolebygningen Puggaard i Ribe. Her er kvinder i gang som klinekoner, Johansen 1981.

Fra Helsingør St. Olai, Helsingør Domkirke, foreligger et spændende regnskab fra 1557-1561, DK, Helsingør, S. Olai Kirke, s. 84ff. Hertil kommer et regnskab fra en forlængelse af Sønder Omme Kirkes skib, afsluttet i 1620, som nok afspejler den middelalderlige byggeskik ganske godt, DK, Sønder Omme.

DK, Trans.

Bertelsen 2023c og d.

Side 40

Imer 2016, 190f.

DK, Bjernede. Om materialeovergange, fra granit, over frådsten til tegl og sine steder tufsten, se DK, de kunsthistoriske oversigter med kort over det pågældende amt, hvor de anvendte byggematerialer er angivet, jf. Bertelsen & Madsen 2023.

Møller 1979.

Hansen 1989. DK, Veng – St. Jørgensbjerg. Olsen 1960; 1980.

Side 41

DK, Tveje Merløse. Om dobbelttårne: Schultz 1935; Møller 1946; DK, Roskilde Domkirke; Jacobsen 1993.

Side 42

Om granit: Østergaard 1963; Noe-Nyegaard 1985, jf. Meyer 2017.

DK, Bjernede - Pedersborg. Kvadre af sjællandsk type er ikke overraskende også dukket frem som løsfund ved Sorø Klosterkirke. DK, Sorø Amt, 2, Kunsthistorisk Oversigt, 1197.

Mackeprang 1948, 302f.

Helms 1870, 1894; DK, Sønderjylland Kunsthistorisk Oversigt, jf. Madsen 2007, 53ff.

Side 43

Skånsk sandsten: DK, Vejlbj. Den omflyttede portal på det yngre våbenhus på Gladsaxe Kirke er af skånsk sandsten, DK, Gladsaxe.

Mackeprang 1944, 17; Absalons testamente, DD/DRB 1201, nr. 32; Bertelsen 2021; Madsen 2022 m. henv. Bertelsen og Madsen 2023.

Madsen 2005b om Kalvslund, Madsen 2007 om tagværker. DK, Oksby, Ribe amt, 1383ff med illustrationer.

Om teglens komme, i Lübeck m.fl. steder, Madsen 2022 m. henv.

Side 44

Vinduesspalte på 14 cm med en enkelt, udhulet munkesten som overligger: Gumløsa Kirke i Skåne, indviet 1192: Melin 2022a, 172ff.

I ca. 1890 hed det med begejstring om den nyrestaurerede, afrensede Tirsted Kirke på Lolland: ”Kirken med de røde mure...”. Retfærdigvis skal siges, at den netop stod med røde mure indvendig, da den blev indviet, for der er malet indvielseskers direkte på murstenene, som dog snart blev både pudset og kalket, DK, Tirsted. Anderledes var det i Herredskirke, hvor der øverst på skibets vægge er levn af rødkalkning med optrukne, hvide kalkfuger, DK, Herredskirke. En sådan vægbehandling var næppe helt ualmindelig. Sorø Klosterkirkes indre var fra først af rødkalket og med hvide fuger,

DK, Sorø Kirke, Sorø Amt, s. 21. Iagttagelsen blev bekræftet under den seneste restaurering af kirken frem til først på året 2023.

Skyum-Nielsen 1971, 267.

Side 45

DK, Brøns; Moltke 1953, 1976, 353.

Skyum-Nielsen 1971, 267f.; Fenger 1989 103ff. Henv. hos Madsen 2022

Mårup: Bertelsen 2009.

Nielsen, H. 2012, 43f. bygger på bl.a. analysen hos Nørlund 1927. Sune (død 1186) var med sin hustru Cecilie far til de syv Sunesønner, og til dem hørte bl.a. ærkebiskop Anders (død 1228), Roskildebispen Peder (død 1214) og Hr. Jacob af Møn (død 1246), faktisk leder af Danmark under Valdemar Sejrs fangenskab i Nordtyskland 1223- 1226 og en gavmild mæcen. Rigest blev dog Jacobs datter Ingerd (død 1257/59), bl.a. gennem sit giftermål med greven af Regenstein. Hun stiftede fem nye klostre.

Norge, Værnes Kirke: Stige & Pettersson 2016.

Hybel og Poulsen 2007, 128; jf. KHLNM, art. Befolkningstal; Kieffer-Olsen 2018, 152.

Sørensen 2011, 107-124; Madsen 1985.

Side 46

Madsen 1985; Madsen 2007, 136.

Madsen 2005; Madsen 2007, 111ff. Lustrup: Søvsvø 2014, 31ff.

Her henvises til forskningsprojektet Ribe-egnen i 10.000 år, under ledelse af Stig Jensen, se Jensen, S. 1998, specielt redegørelsen for kirkerne ved Ebbe Nyborg – jf. Nyborg 1986.

KHLNM, art. Hvælv; Den halvkugleformede kuppel over Ribe Domkirkes korsskæring er bygget på samme vis, og med en vid åbning øverst, som nu er lukket med brædder, DK, Ribe domkirke.

DK, Østermarie, Bornholms amt, 460ff.

Side 47

KHLNM, art. Hvælv; DK, Skt. Nikolai/Vor Frue kirke – Ribe domkirke - Sorø kirke – Skivholme.

Om tagværker, se Møller 1953 samt Madsen 2007 samt Bonde og Madsen 2016, begge m. henv.

Peder Palladius traf i den grad sømmet på hovedet, da han skrev: ”Kirkeværgerne skal på skift gå op på hvælvingerne, bjælkerne og loftet for at se, at denne kirke ligger under tørt tag... Det er for sent at gribe ind, når der begynder at komme grønne fugtpletter på væggene...” Peder Palladius, 30.

Melin 2022, 168 m. henv.

Om rettigheder til træ, skove og skovdrift se Madsen 2007, 26f m. henv. Et stigende forbrug af træ til husbyggeri, skibe og brænde osv. skal sammenholdes med, at svinene blev sendt på olden i skovene, hvor de rodede efter agern og bog og åd opvæksten. Omkring 1800 var ca. 5 % af Danmark skovbevokset, og forordningen om fredskovspligt blev indført i 1805. I 2023 er der 15-16 % skov, og målet ligger endnu højere. Vokser et egetræ i en tæt bevoksning, søger det opad, og veddet bliver opbygget af tynde årringe. Står træet i en udtyndet, lysåben skov, som det efterhånden blev tilfældet, kroger det sig, som en såkaldt ”sparekasseeg”, og årringene bliver bredere, Lunn 2022, 54, foruden bl.a. s. 163ff om den forstmæssigt drevne egeskov, som i sin tid leverede tømmer til Notre-Dame i Paris, påbegyndt i 1163.

En særlig huggeteknik af skandinavisk oprindelse er den såkaldte sprätthugning, som det hedder på svensk. Den efterlader sine helt karakteristiske spor i overfladen af træet, og der findes flere og flere eksempler på den i Danmark, Melin 2022a.

Side 48

Legaard 2018, 191.

Især efter den voldsomme, helt uforudsete storm, der gik hen over landet den 3. december 1999, er den byggetekniske opmærksomhed rettet mod forankring og opspænding af kirkernes tagværker. Vel blæser det meget, men det gjorde det også i middelalderen. Slør i taget har ofte lige så meget sin årsag i senere indgreb af ufaglig art samt i efterladenhed med udbedringer, jf. Peder Palladius formaninger.

Side 49

Madsen 2007, 43ff om systemer og interne forskelle i et tagværk.

Her er der tale om nye resultater, frisk fra fad, og med inspiration fra ikke mindst kirkerne i Skåne, se Melin og Madsen i tryk samt om Nr. Kirkeby: Madsen m.fl. 2020. Åskonstruktioner er som sådan givet af høj alder, men de træffes sammen med andre løsninger også i nyere tids landbygninger, Stoklund 1963, 50ff.

Side 50

Madsen 2005, 2007, 151.

Blygruber: Krogh 1976. Antal blytage, Nielsen, P. 2002, 73. Kristiansen 1991, 73. Revurdering af blyets betydning, se Madsen, Bertelsen & Jouttijärvi 2022 samt Madsen, Bertelsen, Jouttijävi & Melin i tryk.

Side 51

Bly er giftigt, også når det drysser ned som støv inde på kirkeloftet. Neddryppende tagvand bringer det med ned i jorden, hvor det ophobes og vel at mærke forbliver i en zone langs med kirkemuren, Rapport om forureningsundersøgelser, 10 kirker i Horsens Kommune, 8. november 2013, Region Midtjylland, Viborg. Bly er i dag forbudt som byggemateriale, men for kirkerne gælder en undtagelse.

Krogh 1976; Kristiansen 1991, 79, jf. Madsen, Bertelsen Jouttijärvi & Melin i tryk.

DD/DRB 1188, nr. 154.

Side 52

Kristiansen 1991, 73; Madsen 2005.

Tagspån er fundet på Trelleborg, Nørlund 1948, samt i vikingetidsbebyggelsen i Hvidding syd for Ribe, Jensen 1987, 12f. I moderne udgave kan de ses på f.eks. den bornholmske St. Ols Kirkes runde skib,

Jf. N.F.S. Grundtvig 1836: Hyggelig, rolig, Gud, er din bolig...Den danske Salmebog, nr. 411.

Præstedøre: sammentælling hos Mackeprang 1948, 2, som kendte i alt 44 stk. De findes især i Nordslesvig og i Ribe Amt.

Jürgensen 2009.

Side 53

Mackeprang 1948; jf. Madsen 2007, 57ff. Om tømrede, senmiddelalderlige kirkedøre med jernbeslag: Mackeprang 1943; jf. DK, Aastrup (på Falster); Melin 2018.

Staby: TrapDanmark, 5. udg., Ringkøbing amt, 408f.; DK, Fjenneslev.

Hansen 1974; Melin 2022a, m. henv.

Side 54

DK, Hagested.

Om røgelsens transport af bønner op til Gud: Madsen 2001, 95 m. henv. til Durandus – 7. bog., kap. 35-38.

Klangen kunne forstærkes med indmurede lerpotter med åbningen mod rummet, såkaldte lydpotter. De kendes i nogle kirker, men ofte er de blot så få, at deres virkning må have været meget begrænset, Mackeprang 1905.

Olsen 1967; DK, Gadbjerg.

Side 55

KHLNM, art. Dåp, jf. Ottosen 1999; Lassen 1980. Berggren 2017. Peder Palladius ville have en eller to spande rent vand i til hver dåb, uden bænkebidere og andet skarn, og om vinteren skulle den ene spand være med varmt vand, så de små børn ikke led skade, Palladius, 36f.

Hovedværket om fonte er Mackeprang 1941.

Kasserede stenfonte fandt vej til præste- og herregårdshaver, hvorfra de igen kan være hentet ind. Ved Ribe Å vest for Ribe ligger en stentromle af importeret sandsten fra Tournai i det nuværende Belgien, som aldrig nåede at blive udhulet. Den kaldes for Kværnstenen.

Side 56

Mackeprang 1941 om dobbeltløverne, se også Slomann 1967. Om bemaling af fonte: Haastrup 1993.

Olsen 1967; Rensbro 2021.

Rensbro 2007; 2021 Hansen & Rensbro 2007; Gullbekk m.fl. red. 2021. Fliser: Hansen og Sørensen 2005.

Olsen 1967; Hansen 1990; Hansen & Sørensen 1979; Rensbro 2007. Bolvig 1992, 76ff har hævdet, at bænkene var forbeholdt datidens stormænd, men så mange pr. kirke var de vel heller ikke. Man kunne også tænke på syge, vanføre og gamlinge.

Skov 1979.

Side 57

DK, Gadbjerg – Vig – Gundsømagle - Uggeløse og Karlstrup. Hansen 1990b, 2; Rensbro 2007, 240, 254.

DD/DRB 1202-23, nr. 65, par. 7.

Side 58

Om Gudsfred – pax dei, Ribe Byret, 1269, 26. juni, §43, i Danmarks Gamle Købstadlovgivning, bd. 2, Nørrelylland, s. 15.

Den lille økse: Saxo 14. bog, kap. 39,39, s. 376f. Brynjen: Absalons testamente 1201, DD/DRB 1201, nr. 32. Og bar Absalon også sværd som på Bissens fæle rytterstatue af ham på den stejle bryggerhest på Højbro Plads i København, så var det uden tvivl kun til egen beskyttelse. Kirkens mænd måtte ikke udgyde blod.

Avnslev 1472: Acta Pont., bd. 4, nr. 2481, 23. sept., s. 16f. Sognepræsten hed Jens Jacobsen Rel. Michaelsaltre: Nyborg 2019.

DK, Jørlunde.

Side 59

Om nadver: KHLNM, art. Eukaristi.

DK, Brøndum.

Da Petrus Lombardus i 1150-erne i Paris udkom med sit hovedværk ”De fire Sentensbøger”, der fastslog den middelalderlige nadveropfattelse, Finn 2008, var Absalon i byen som student og har kunnet tage ved lære og bringe med sig hjem, jf. Olsen, B.M. 1996.

DK, Torstrup. En finere udgave i form af en glaseret lerflise findes i kirken på Orø, DK, Orø.

Side 60

Kristi Legems Fest: KHLNM, art. Corpus Christi.

DK, Sønderbjerg.

Om altre er hovedværket Braun 1924; jf. Karlsson 2015.

Røddingalteret er på Nationalmuseet. Om dæksten: Tesch 2007. Stumper af både rød og grøn porfyr, sikkert fra romerske mosaikgulve, optræder allerede i 700-årenes lag i Ribe, sikkert som tilfældige følgesvende til importen af glasmosaikstifter fra Rhinlandet til brug for perlemageren, Sindbæk og Barfod 2023, 99. Om relikvier i altre: Velle 1974; Gad 1971; Madsen & Arneborg 2019.

Gad 1971 om Ursulalegenden. Sognepræst Asger Stougaard Nielsen i Gedsted har venligst oplyst om sin kirkes relikvier. De blev fundet i alteret i 1919, da det blev undersøgt af Nationalmuseet.

Side 61

DK, Stokkemærke. Æsken er på Nationalmuseet.

Om blyamuletter: Imer 2010, 228-232; 2016; 2018, 84ff.; 2019.

(Side 62)

Side 63

Nørlund 1926 er den grundlæggende publikation om de gyldne altre. I disse år gennemfører Nationalmuseet med støtte af Carlsbergfondet en ny udforskning af de gyldne altre under titlen Visions of Heaven and Earth.

DK, Lisbjerg, Århus amt, 5113-5123 om alterbordsforsiden, 5123-5135 om retableet, m. henv. Dateringen diskuteres særskilt side 5131f. DK, Sahl. Cand.mag. Iver Christensen, Kloster, takkes for denne variant af det lokale sagn om både Sahls og andre af de vestjyske, gyldne alters ophav, DK, Sahl.

Side 64

DK, Tamdrup, Århus amt, 5124. DK, s. 3079 anfører ligesom Christiansen 1968, at det ikke, som ment af Nørlund (Nørlund & Lind 191944, 21ff.) var Jelling, men derimod Tamdrup, som i 1100-tallet var centrum for kalkmaleri og metalkunst. - Men det bygger alene på tilstedeværelsen af gyldne plader i Tamdrup.

DK, Lisbjerg, Århus amt, 5097ff.

Vdr. landets kalkmalerier, se Nationalmuseets hjemmeside, Danske Kirkeudsmykninger, natmus.dk
Jf. Haastrup 1999; 2015. Haastrup & Egevang red. 1985-1922

Side 65

DK, Soderup – Mårslet – Sdr. Næra – Ål.

Rothe 1908; Jürgensen 2020; Åvitsland 2020.

I Hornslet Kirke skyder en af krigerne med en bue, som siges at være af arabisk type, Aavitsland 2020, 196, note 18 m. henv. Men det er ikke anderledes, end at krigerne i øvrigt er internationalt udrustet. Og skulle motivet være en af de talrige krigshandlinger, hvori jøderne iflg. Gamle

Testamente var involveret, kan en middelalderlig, eksotisk bue også have været brugt som lidt lokalkolorit.

Side 66

Paven indskærpede allerede den 8. maj 1104, DD/DRB 1104, nr. 30, at Peterspenge skulle betales hvert år uden svig, jf. KHLNM art. Peterspenge.

DK, Hylke.

Jürgensen 2020.

DK, Skibet.

Mørkeberg i tryk.

Side 67

Jetsmark Kirke: Jürgensen 2018 rummer en central analyse af kirkernes indre fra senmiddelalder og frem mod ca. 1600. Han påpeger, at forskningen ikke har beskæftiget sig fuldt så meget med det senmiddelalderlige kirkerums indretning som med det romanske interiør. Af betydning er fremhævelsen s. 14 af, at reformationen næppe uden videre førte til en nedvurdering af alt katolsk, såfremt det faldt i tråd med bestræbelserne på at føre kirken tilbage til dens rette form, jf. s. 20f om seriøsiteten i bondens andagt i kirken, jf. s. 282ff.

Side 68

DD/DRB 1202-23, nr. 65, § 8. Det er ellers en fast regel i litteraturen, at kirkens hovedalter skal stå fast på ét og samme sted.

DK, Jelling.

Side 69

DK, Brøndum – Farup – Ringe.

DD/DRB 1202- 2023, nr. 65, § 15.

Side 70

Tårne og våbenhuse: Wienberg 1993, 101ff og 99ff.

DK, Torslunde – Grimstrup.

DK, Holtug, Præstø Amt, s. 386.

DK, Broager, Sønderborg amt, 252. Møller 1960.

Jacobsen 1993, 58f. Smollerup: Uldall 1906, 1f. Kjær & Grinder-Hansen 1988, foto s. 133 af Jens-Jørgen Frimand.

Side 71

I den finske kirke Lojo findes såvel et kalkmaleri af en klokkestabel som de stolper i form af afkvistede stammer, der har været stillet sammen som et treben, der bærer klokken, Knapas 1990, 269.

Hørning: Krogh & Voss 1961.

DK, Jelling, Vejle amt, 3029; Pedersen 2023 i tryk, med henv.

DK, Fjenneslev, Sorø Amt, 328; Jacobsen 1993; Wienberg 1993, 151ff., jf. Nyborg 1985 om det problematiske i en for ensidig tolkning af de romanske tårne. – Man kunne forestille sig, at gallerierne tjente til plads for sangere og celebranter – men hvem betalte da for dem?

Esbern Snare, (født 1127?), døde 1204. Absalon, født 1128, død 1201, skænkede i sit testamente hele sin fædrearv til Sorø Kloster, med undtagelse af Fjenneslev, der gik til Esbern, DD/DRB 1201, nr. 32.

Side 72

DK, Tveje Merløse, Holbæk amt, 2966. 1199: DD/DRB 1199, nr. 253. Den meget omfattende gave blev godkendt af Esbern Snare, dennes to sønner og Absalons søstersøn.

DK, Vrigsted – Hansted; Licht 1969.

Hee, TrapDanmark, 5. udg., Ringkøbing amt, 451ff.; DK, Hviding.

DK, Sdr. Nærå, m. henv.

Side 73

På døbefonten i Lyngsjö Kirke i Skåne er der hugget en fremstilling af samme historie, jf. Lind 2021. Om Sdr. Nærå jf. Åvitsdal 2022.

DK, Ryde.

(Side 74)

Side 75

DK, Herredskirke.

DK, Gloslunde – Maglebrænde – Keldby. Af og til tales der om lofter af Gloslunde-typen. Senere ændringer har overalt fjernet de konsolbårne, hævdede lofter.

Bonde & Madsen 2016 m. henv. Våbenhuset i Grimstrup ved Esbjerg har et tilsvarende tagværk, som menes at have været lukket af med fladt loft, DK, Grimstrup.

DK, Sdr. Borris; Bonde & Madsen 2016, 256; Om krucifikset: Nyborg 1988, 146.

Side 76

KHLNM, art. Gotisk stil, hvor Ulla Haastrup i afsnittet om Danmark fastslår, at gotikken kom sent til Danmark, jf. Beckett 1926; Frederiksen & Kolstrup 1993, 124ff, som gør opmærksom på gotisk stils sene ankomst også i forskningen.

DK, Odense domkirke.

DK, Haderslev domkirke – Vor Frue, København; Beckett 1926.

Side 77

DK, Olstrup. Bertelsen 2010 om skiftegange.

Hvælv: Wienberg 1993, 106ff, fig. 68, s. 118 og fig. 70, s. 133.

Side 78

DK, Vamdrup. Madsen 2007, 27, 93ff.

DK, Gislinge.

DK, Avnede.

Side 79

DK, Kirke Skensved – Solrød – Lellinge.

DK, Ting Jellinge.

Plathe & Bruun 2010. Danmarks Middelalderlige Altartavler, via asp.altartavler.dk

Side 80

Periodevis åbning og lukning af hovedaltartavlen med fem fløje på bestemte tider i kirkeåret kan opleves i Århus Domkirke. Dennes hovedaltartavle blev leveret i 1479 af mester Bernt Notke fra Lübeck til biskop Jens Iversen Lange (biskop 1449-1482), som selv er portrætteret på den, ført frem af sin navnehelgen, apostlen Johannes. Moltke 1970; Plathe & Bruun 2010, 1276ff.

Odensebispen Jacob Madsen Vejle (biskop 1587-1606) påpeger i sine noter fra visitatsrejserne 1588-1604 i sit stift flere gange, hvad der bør skaffes bort af gammelt katolsk udstyr. Men da er vi også på vej ind i den strammere, lutherske ortodoksis tid, hvor der kræves orden på tingene. Jacob Madsen – Indledning, 10f. På den senmiddelalderlige altertavle fra Esrum Kloster fik figuren af dens stifter, klosterets abbed, omkring 1700 sat en protestantisk præstekrave og en paryk på. Men det var nok for at forvandle ham til en afbildning af den lokale præst i Holme-Olstrup, hvor tavlen da befandt sig. Den er nu på Nationalmuseet, Plathe & Bruun, 222ff.

DK, Hviding; Plathe & Bruun 2010, 426ff.

Christian 2: Jürgensen 2018, 165, m. henv.

I Friesland er der eksempler på, at en løs stol, svarende til de danske, såkaldte degnestole, i virkeligheden var til en enkelt herskabsfamilies kirkegang. Desuden kan det ses, at der omkring 1500 opstilles stoleværk i skibet til menighedens brug, sådan som det også kendes fra Sydtyskland i førreformatorisk tid, Kroesen & Steensma 2011, 188ff og 190f.

DK, Haraldsted.

Side 81

DK, Bedsted.

Side 82

Gotiske sandstensfonte, Mackeprang 1941, 368 m. kort, jf. Hansen 1995.

Christian 2: Jürgensen 2018, 165.

Nyborg 2009.

Side 83

DK, Kundby – Ejsing – Hjerm – Kippinge – Toreby.

Også vestsjællandske Kirke Helsinge er ombygget på tilsvarende måde, DK, Kirke Helsinge.

KHLNM, art. Vapenhus; Pentz 1984.

DK, Vandborg.

Side 84

DK, Ejsing – Hjerm. Johannsen 1979.

DK, Vantinge. Bertelsen 2006. Jacob Madsen nævner i 1590 ved Østrup Kirke på Fyn: ”Tårnet sat halvt uden for gavlen på 2 støtter, muret mellem stænger. Fjælle gavl på.”, Jacob Madsen Visitatsbog, 120. DK, Østrup, Odense amt, 4953-4994, 4959, der opfatter det omtalte som en klokkestabel.

Side 85

KHLNM art. Gyldne Legende, og art. Jacobus Voragine

KHLNM, art. Bibelöversättning (Speculum Humanae Salvationis).

Side 86

KHLNM, art. Bibel om de apokryfe skildringer.

Side 87

Rodsted Kirke er nedlagt, og dens altertavles fremstilling af den hellige familie findes på Nationalmuseet.

Josefs værksted: På Flemalle-mesterens (måske identisk med Robert Campin) maleri på det såkaldte Mérode-alter fra 1420-erne ses på højre fløj Josef i sit veludstyrede værksted og med færdige musefælder til salg på disken, Panofsky 1971, 1, 164f., 2, pl. 91.

DK, Sorø Kirke - Odense, Gråbrødrekirke – Odense domkirke. I Sorø måler krucifiksfiguren, dateret 1527, knap otte meter i højden, og Kristi krop er skåret af en egestamme på over én meter i diameter, Lunn 2022, 245. Claus Berg må regnes blandt Danmarks væsentligste kunstnere. Også selv om hans værk med dets inspiration fra sydtysk kunst alene er sammensat ved tilskrivninger på baggrund af stilhistoriske analyser, se Thorlacius-Ussing 1922. Der kendes i forhold til enkedronning Kristine, hans betydelige arbejdsgiver i Odense, kun et par enkelte afregninger fra ham, for arbejde på en dør og en vogn, Hofholdningsregnskaber, 297 og 365. Men Berg har været der, og da han også tilskrives ligstenen over Ribes sidste katolske biskop, Iver Munk (død 1539), nåede han også at medtage inspiration fra den tidlige renæssances kunst, DK, Ribe domkirke, Ribe amt, 596ff.

På Nationalmuseet er ”Kristi grav” fra Kerteminde Kirke, som Jacob Madsen i 1588 forsøgte at få ud, Jacob Madsen, 143, DK, Skt. Laurentii Kirke, Kerteminde.

DK, Kirke Helsinge, Holbæk amt, 1239-1292, 1266 m. henv. Huller til ophejsning gennem hvælvet findes i bl.a. DK, Borum - Sabro og Århus Domkirke.

Side 88

Vindinge, TrapDanmark, 5. udgave, Svendborg Amt, 896, ved Jan Steenberg. Om Claus Bergs arbejder: Thorlacius-Ussing 1922.

Fremvisning af relikvier på kirkens altre på særlige festdage kendes fra Vor Frue Kirke i København, Jexlev 1976.

Side 89

DK, Holmstrup.

Om bl.a. kirkeværgers navne på klokker, Uldall 1906, XVIIff.

DK, Aarup.

Side 90

DK, Kliplev, med henvisninger. Om Josef af Arimatæa, der tog den døde Jesus ned af korset og gravlagde ham, beretter alle fire evangelister, men kun Johannes nævner også Nicodemus: Mattæus, kap. 27, v. 57-61; Markus, kap. 15, v. 42-47; Lukas, kap. 23, v. 50-54; Johannes, kap. 19, v. 38-42.

DK, Nustrup, med redegørelse for St. Hjælper s. 662. I Kværs Kirke er en urklokke, støbt 1472 til Kliplev Kirke. Et pilgrimsmærke med St. Hjælper er støbt ind i dens yderside, DK, Kværs. Sådanne mærker bar pilgrimmene på tøjet for at markere, hvor de havde været.

Side 91

[www.de.wikipedia.org/wiki/Lübecker Kreuzweg](http://www.de.wikipedia.org/wiki/Lübecker_Kreuzweg) (besøgt 03.07.2023). Anlægget ligger uden for Burgtor og blev indviet i 1493. Det er i de senere år blevet taget i brug i et økumenisk samarbejde mellem katolikker og protestanter.

Stationsstenene i Køng omtales af Moltke 1976, 367f, jf. DK, Køng.

Side 92

Poulsen 2003b, 554 skildrer valfarterne og deres betydning i Sønderjyllands senmiddelalder.

DK, Lodbjerg.

Side 93

Om reformationen i Danmark, udgivet i anledning af jubilæet i 2017: Gregersen & Bach-Nielsen 2017.

Poulsen 2003b, 560 om den tidlige reformation, der i 1520-erne udgik fra Haderslev, se Rørdam 1868 om kontroversen mellem Christian og biskop Iver Munk i Ribe.

Side 94

Om pavebesøget, udover egen erindring, se Kristeligt Dagblad under rubrikken Kirke og Tro 31.10.2016, artikel af Jens From Lyng: kristeligt-dagblad.dk Den pågældende del af Flyvestation Værløse er nu en del af Nationalmuseet.

DK, Hjørdemål. Besættelsen fandt sted 31. august 1970 og endte med, at tilkaldt politi fra nær og fjern fjernede besættelserne, se: arkivthy.dk/lejren/kirkebesaettelse

DK, Rinkenæs - Frederikskirken, Skåde.

Side 95

Peder Palladius – visitatsbog, 113f og 120ff har meget at sige om kirkegangskoner. Han forsvarer kvinderne klart og godt og modargumenterer dermed også meget af nutidens kvindesyn.

Side 96

DK, Jelling, Vejle amt 3062f. med citat af gulvindskriften: ”År 2000 blev Jelling Kirke udsmykket / til minde om årtusindskiftet Danmarks / samling og kristensdommens indførelse” Som forfatter græmmes man over stenhuggerens forglemmelse af manuskriptets komma efter årtusindskiftet. Nørregaard-Nielsen 2000, 5 (forord af Erling Olsen); År 2000 Fonden, årsberetning 2000, 3-17, samt egne erindringer, jf. Madsen 2019.

Der blev til lejligheden og på Ny Carlsbergfondets bekostning fremstillet et specielt skrin, hvori knoglerne blev pakket, nedlagt i tilpassede indpakninger. Skrinet blev loddet til og forud for ceremonien i kirken stillet ned i den cementkasse under gulvet, som var støbt i den udgravede kammergrav efter dennes udgravning. Over skrinet blev lagt en flise med et hul i hvert hjørne til en indstøbt, opragende stålplig. I enden af denne, over flisen, er der trukket wire gennem et hul i piggen, sikret med Nationalmuseets segl.

Side 97

Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1953, § 4, 6 og 66.

Der er som følge af ressortomlægningen ved regeringsdannelsen den 15. dec. 2022 etableret en styrelse under Kirkeministeriet med navnet ”Plan- og Landdistriktsstyrelsen”, se Pressemeddelelse fra Kirkeministeriet af 12. januar 2023. Det fremgår ikke, om styrelsen skal medvirke til løsningen af opgaver vedr. kirker, hvorimod de i øvrigt bynære kolonihaver er særskilt omtalt.

Om den himmerlandske Mariarute: Hansen & Andersen 2019.

Side 99

Jørgensen, H.N., Madsen, P.Kr. & Wass, I. 2021 rummer en række artikler om kirkebygningerne og kirkegårdene, deres brug og beskyttelse.

Rapport fra arbejdsgruppen om folkekirkens kirker, der helt eller delvis tages ud af brug, Ministeriet for Ligestilling og Kirke – april 2013.

Kildeudgaver

Acta Pont. – Acta Pontificum Danica, Pavelige Aktstykker vedrørende Danmark, 1316-1536, 1-7, udgivet af L. Moltesen m.fl., København 1904-1943.

Adam af Bremen – Magistri Adam Bremensis; Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum, Editio tertia, i *Scriptores rerum germanicarum*, ed. Bernhard Schindler, Hannover et Leipzig 1917. Oversat af C.L. Henrichsen: Adam af Bremen, De hamburgske ærkebiskoppers historie og Nordens beskrivelse, København 1930 og 1968.

DD/DRB – Diplomatarium Danicum/Danmarks Riges Breve, København 1938-

Durandus – *Rationale Divinorum Officiorum*, latinsk tekst samt oversættelse v. Janet Gentles, bd. 1-7, 2019.

Hofholdningsregnskaber – Dronning Christines Hofholdningsregnskaber, udg. af W. Christensen, København 1904.

Jacob Madsen - Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588-1604, ved J. Rasmussen og A. Riising, Odense 1995.

Necrologium Lundense – Lunds Domkyrkas Nekrologium, udg. af L. Weibull, Lund 1923.

Palladius – Peder Palladius, En Visitatsbog, Udgivet på nudansk med indledning og noter af Martin Schwartz Lausten, e-bog, Forlaget Anis, 2. udg., Frederiksberg 2012.

Ribe Bispekrønike – udg. af Ellen Jørgensen, i Kirkehistoriske Samlinger 6/1 (1933-1935), 26-33, oversat af H. Søgaaard: Ribe Bispekrønike, i Fra Ribe Amt 18, 1974. 260-273.

Roskildekrøniken - oversat og kommenteret af Michael H. Gelting, Århus 1979.

Saxo – Saxo Grammaticus Gesta Danorum, Danmarkshistorien, bd. 1-2, Latinsk tekst udgivet af K. Friis-Jensen, oversættelse ved P. Zeeberg, København 2005.

Sven Aggesen - Latinsk tekst i *Scriptores minores Historiæ Danicæ mediæ ævi*, udg. v. M.Cl. Gertz, 1-2, København 1917-1918, Sven Aggesøns historiske Skrifter, oversættelse ved M.Cl. Gertz, København 1916-1917.

Theophilus – Theophilus Presbyter und das mittelalterliche Kunsthandwerk, Gesamtausgabe der Schrift *DE DIVERSIBUS ARTIBUS* von E. Brepohl, Köln m.v. 2013

Thietmar af Merseburg – Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters, bd. 9, 1970 ved W. Trillmich, oversat af P. Sawyer & M. Hvidt, i Da Danmark blev Danmark, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, 3, København 1988, 140f.

Visio Godeschalci – E. Assmann 1979: Godeschalcus und Visio Godeschalci, Mit deutscher Übersetzung, i *Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*, 74, Neumünster, 46-199.

VitaeSanc – Vitae Sanctorum Danorum, ved. M.Cl. Gertz, København 1912 - oversættelse i DHL – Danske Helgeners Levned 1-2, ved H. Olrik, 2. udg. København 1968.

Widukind – Widukinds Sachsengeschichte, Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit, Ausgewählte Quellen Deutscher Geschichte des Mittelalters, 8, (red. Bauer, A. & Rau, R.), Darmstadt 1971, oversat ved J.P. Jacobsen, København 1910.